

УДК 821.161.2.

DOI: [https://doi.org/10.17721/2520-6346.1\(66\).165-174](https://doi.org/10.17721/2520-6346.1(66).165-174)

Оксана Сліпушко, д-р філол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-7401-7492

e-mail: o.slipushko@knu.ua

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ

Олена Щелкунова, канд. філол. наук, асист.

ORCID ID: 0000-0002-0030-3592

e-mail: olhashchelkunova@knu.ua

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ

ЖИТТЯ РУСЬКИХ "СВЯТИХ ЖОН" ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ФЕМІННИЙ ДИСКУРС

Стаття присвячена дослідженню фемінного дискурсу літератури доби Пізнього Середньовіччя. Розглядається жанр житія, в якому поєднуються елементи класичного житійного і книжного, тобто літературного, творів. Інтерпретації жіночих образів представлені як синтез традиційних рис, притаманних святым, та індивідуальних, що роблять ці образи унікальними. Наголошено, що більшість святих Київської Русі були представниками чоловічої статі, лише чотири жінки були канонізовані: свята княгиня Ольга, свята княгиня Анна, свята княжна Анна (Янка) Всеволодівна та свята княжна Фросина Полоцька. Двом з них було присвячено окремі житія – Ользі та Фросині. Доводиться думка, про те, що житіє рівноапостольної княгині Ольги – це опис шляху до святості, яку знаходить заміжня мирська жінка, а житіє преподобної Фросини Полоцької зображує шлях дівочтва у чернецтві.

Ключові слова: українська література, Пізнє Середньовіччя, фемінний дискурс, житіє, княгиня Ольга, княгиня Анна, княжна Анна Всеволодівна, княжна Фросина Полоцька.

Вступ

Фемінний дискурс літератури доби Середньовіччя, зокрема Пізнього періоду в її розвитку, визначається зверненням до постатей жінок, які увійшли до лику святих та особливостями їх художнього осмислення й інтерпретації. Сам жанр житія є за

своїм характером текстом синтетичним, який містить елементи не тільки класичного житійного, а й твору книжного, тобто в суті своїй літературного. Отже, інтерпретації образів мають елементи художньо-житійні, що виявляються у зверненні не тільки до традиційних рис, притаманних святым, а й індивідуальних, які характеризують ці постаті як особистості.

Мета статті – поглибити дослідження специфіки інтерпретації жіночих образів у літературних творах Пізнього Середньовіччя.

Методи дослідження

В основу статті покладені загально-науковий (аналіз, синтез, узагальнення), порівняльно-типологічний та дескриптивний методи дослідження.

Огляд літератури

В українській науці жіночі образи у літературних творах Пізнього Середньовіччя досліджували О. Олександров, В. Горський, Ю. Завгородній, І. Хрущов. Ми опираємося на їх ґрунтовні дослідження для вичерпного розкриття теми нашої статті.

Виклад основного матеріалу

Переважає більшість киеворуських святих є особами чоловічої статі. Серед жінок канонізовано було лише чотири: рівноапостольна свята княгиня Ольга, свята княгиня Анна, свята княжна Анна (Янка) Всеволодівна і свята княжна Фросина Полоцька. Двом із них присвячено окремі житія – Ользі та Фросині.

Історична постать княгині Ольги, представлена у середньовічних текстах, є найбільш колоритною і багатогранною. Образ рівноапостольної княгині Ольги з'являється після її канонізації. Більшість дослідників сходяться на думці, що він сформувався до монголо-татарської навали. Доказом цього є зафіксовані згадки у сербському "Пролозі" XIII–XIV ст., який був списаний із втраченого руського оригіналу XII ст. Також існує текст "Похвального слова" на честь Ольги, яке зустрічається у рукописах поряд із твором "Пам'ять і Похвала" князю Володимирі Ікову Мниху. Не оминув своєю увагою образ княгині Ольги книжник епохи Раннього Середньовіччя Іларіон Київський у своєму слові "О Законѣ и о Благодѣти". Також пише

про неї досить детально і розлого Нестор у літописі "Повість врем'яних літ", згадує її й Іаков Мних у житії великого князя Володимира.

У контексті багатогранної біографії княгині виокремлюється кілька епізодів, які найбільше цікавлять творців житій Ольги. Саме вони відіграють головну роль у формуванні образу святої. Перший епізод стосується років її дівування. Другий містить описи про помсту княгині за смерть свого чоловіка Ігоря. Третій епізод присвячений візиту великої київської володарки до Константинополя та хрещення. В оповіді про перший період життя Ольги у складі агіографічних творів не наголошується на місці та часі народження майбутньої правительки. Власне, для агіографа це не дуже і важливо, як і родини майбутньої святої. Натомість книжники прагнули довести, що їхній герой є Божим обранцем, тому його буття ніби перебуває поза часом і простором. Агіографи визначають для себе головним акцентування уваги, перш за все, на тому повчальному характері, який має земний подвиг святого, доводять, що його буття є втіленням ідеалу праведного життя.

У житіях Ольги значна увага приділена мотиву знайомства з Ігорем та їхньому одруженні. Наголошується, що Ольга, перевозячи Ігоря через річку, на його залицяння відповідає, що краще помре, ніж позбавиться так своєї дівочості. Отже, важлива риса майбутньої святої – цнотливість до одруження. Саме завдяки таким рисам свого характеру, як стійкість і непохитність, Ользі вдалося досягти як вершин влади, так і висот духу.

Фактично не засуджується авторами житійних текстів факт помсти Ольги древлянам за смерть Ігоря, адже у часи родового побуту кровна помста вважалася подвигом та обов'язком. Незважаючи на всі криваві подробиці й деталі, цей епізод присутній в агіографії. Житійна література відтворює опис помсти Ольги, прославляючи її як святу і благовірну, адже для давніх русичів помста була справою гідності та честі. Біблійний Самсон спалив пшеницю філістимлян, спіймавши триста лисиць і, прив'язавши до їх хвостів запалений гніт, пустив на волю. Таких мандрівних сюжетів багато. Тому агіографи виявляли, насамперед, інтерес не до епізодів, які свідчать про жорстокість

розправи Ольги, а до тих, які дають підстави вписати образ Ольги до пантеону руських святих, зокрема вірність чоловікові, мудрість, "хитрість" розуму її. Як вершину мудрості княгині у життях описано її візит до Константинополя. У "Повѣсть врѣмянныхъ лѣтъ" ця подія датована 955 р., але для агіографів це не має значення. Вони наголошують на гідній поведінці руської княгині, коли патріарх благословив її зі словами: "Благословенна ти поміж руських князів, бо покохала світло, а морок полишила. Благословлятимуть тебе сини руські і в найдальшому твоїх онуків!"

В агіографічних творах, присвячених княгині Ользі, акцентується увага на цьому, щоб підкреслити успіх місії руської княгині, та ігноруються певні політичні невдачі, оскільки вони не мають жодного відношення до діяльності Ольги як майбутньої святої. Адже святість визначалася, перш за все, величчю справ, здійснених як доказ служіння Богові, які сприяють утвердженню християнської моралі та етики. Апостольський подвиг Ольги полягає у тому, що вона власним розумом навертається до християнської віри. Це розумна і мудра справа, вищий вияв мудрості святої Ольги. Вірогідність факту хрещення Ольги в Константинополі в історичній літературі дискутується. Очевидно, вона прибула на Русь уже християнкою чи охрестилася в Києві до візиту у Константинополь. У Візантії патріарх її благословив, а не охрестив. Мудрість у характері Ольги подається як відання і знання істини, а також як життя в істині.

Житіє Фросини Полоцької – одне з найдавніших на Русі. Тут утверджується, як і в життях Ольги, жіночий тип святості, тобто тогочасний жіночий ідеал. Якщо житіє рівноапостольної княгині Ольги являє собою опис шляху до святості, пошук і віднайдення її заміжною і мирською жінкою, то житіє преподобної Фросини Полоцької зображує шлях дівочтва у чернецтві. Фросина (у миру – Предислава) прийняла постриг у Полоцькому монастирі, коли їй було дванадцять років. Лише вона серед канонізованих руських жон була дівою. Фросина належить до загальноцерковних святих – її день відзначається 23 травня (5 червня). Визначальним у житті є опис прощі Фросини до Єрусалима та Святої Землі, а також опис чуда. Значна кількість

редакцій тексту свідчить про його популярність. Житіє було створено наприкінці XII ст., хоча дійшло лише у перероблених варіантах XVI–XVIII ст. Загалом автор найдавнішого синаксарного "Житія", присвяченого Ользі, очевидно, був сучасником преподобної Єфросини, тому знав багато деталей. Цілком міг належати до близького до неї кола. Тому, працюючи над житієм Фросини, її житійний біограф прагнув бути і був максимально об'єктивним, як це може бути реалізоване в житті. Текст дозволяє спостерігати, як книжник інтегрує деталі реального життя Фросини в контекст її майбутнього іконографічного образу як святої. У результаті перед нами постає портрет святої подвижниці. Спостерігаємо процес трансформації давнього середньовічного синаксару в житійну біографію, коли текст набуває характеру синкретичного, поєднуючи риси панегіричні, екзегезистичні, агіографічні. На підставі цих характеристик у тексті виокремлюємо образ пізнішого редактора, який втручався у текст і відділяємо давній синаксар від пізнішої біографічного матеріалу.

Донька полоцького князя Святослава-Георгія та його дружини Софії Предислава зображується гарною, здібною до навчання. Коли їй виповнилося дванадцять років, батьки вирішили віддати її заміж, але вона втекла з дому до монастиря. Її вибір служити Богові – це свідоме прагнення, а щодо мирського життя, то вона стоїть на тому, що "сія слава єсть прахъ и пепель". Далі у житті увага акцентується на описові змісту монастирського (церковного) простору, що пов'язаний із пошануванням християнських святих. Духовна практика молодій монахині Фросини є головною, ніщо не може звернути її з обраного шляху, навіть туга батьків. Її життя сповнене постів, молитов, вона покірлива у спілкуванні з ігуменею та іншими монахинями, залучається до переписування книг при Соборній церкві св. Софії у Полоцьку. Зароблені гроші Фросина роздає нужденним. Перша в її житті ієрофанія (чудо) сталася, коли одного разу вночі вона вирішила відпочити після багатогодинних стоянь у молитві. У видінні до неї приходять янгол. Тоді ж янгол явився і полоцькому єпископу Іллі, закликавши його передати церкву св. Спаса-в-Сельці Фросині, що він і зробив. Тут Фросина заснувала жіночий монастир.

Звідси починається її зріле сходження до Христа. Із входженням священного в життя Фросини починається новий етап. Вона стає одним із духовних світочів Русі. Після того чернецтво прийняли її рідна сестра Городислава і двоюрідна Звенислава. Фросині належить благородний задум збудувати кам'яну церкву св. Спаса замість дерев'яної. Це відбувається за допомогою чуд. Наприклад, коли при будівництві не вистачало плит, Фросина звернулася до Бога – і плити з'явилися. Так підкреслюється колосальна сила молитви Фросини. Потім з її ініціативи було збудовано другу кам'яну церкву на честь Св. Богородиці і закладено чоловічий монастир.

Після цього вся увага Фросини спрямовується у сторону Візантії та Святої Землі. Вона послала свого слугу Михаїла з багатими дарами до візантійського імператора Мануїла I Комніна та патріарха Луки з проханням подарувати ефеську ікону Св. Богородиці, що була написана євангелістом Марком. Її прохання було виконано, й ікону поставили у церкві Св. Богородиці. Ю. Завгородній щодо цього пише: "Як звернення руської ігумені з проханням до вищих світських та духовних ієрархів Візантії, так і позитивна їхня відповідь, безумовно, свідчать і про рівень та особливість стосунків між обома державами, і про духовно-інтелектуальний та освітній рівень самої Фросини. Але не тільки. Для нас важливим є те, що Фросина просить (і тільки) православну святиню, ефеську ікону Св. Богородиці, і зважається на це, не дивлячись на значну складність поставленої мети. Такий вчинок давньоруської ігумені вказує на усвідомлення нею потреби у створенні повноцінного християнського топокосму (ієротопії) на руських теренах. А це, як правило, неможливо зробити без максимального прилучення до первісного християнства, без трансляції святості тих православних реліквій, які містять у собі дотик Того Часу (Ilud Tempus) християнства" (Завгородній, 2006, с. 167).

Останній етап у житті Фросини – це її паломництво до Єрусалиму. Цьому присвячено близько третини всього життя. Її проща є підсумком життєвого шляху, а паломницький досвід – одна з підстав для набуття святості. Проща описана таким

чином, аби викликати у читача відчуття переходу Фросини до вічного життя. Паломницький подвиг є результатом попереднього життєвого шляху. Вона вирішила піти до святих місць після того, як зрозуміла, що її місія на Руській землі завершена: "И украсивше всю землю плотьскую своим монастыремь богольпвождедела бы дойти и стога града Іерусалма, и поклонитися Гробу Твоему и всім стым мѣстом. Видѣти и цѣловати и тамо бы животь свои скончати". Тепер її мета – завершити свій земний шлях серед великих християнських святинь. В уявленні руських книжників Єрусалим і Гріб Господній були символами сакрального просторового і часового максимумів.

Спочатку Фросина прийшла до Царгорода, де вклонилася святим церквам, відвідала храм Святої Софії, зустрілася з патріархом. Тут придбала різні фіміама, золоту кадильницю, вклонилася цареві й пішла до Єрусалиму. Як бачимо, візит до Константинополя не був її головною метою. Єрусалим стає символом високої духовної мети. Прибувши сюди, вона вшановує Гріб Господній. Через свого слугу Михайла звертається до Єрусалимського патріарха з проханням відкрити ворота Христові, що він і зробив. Фросина приходила протягом трьох днів вклонитися найбільшій християнській святині, просячи Бога, аби дозволив померти тут. Після того вона занедужала і не змогла здійснити прощу на Йордан, Господь прислав ангела до неї з вісткою про виконання її прохання. Це останнє чудо в земному житті Фросини. Перед смертю вона хотіла спочити у лаврі Св. Сави, але монахи не дозволили, бо Сава заборонив приймати тут жінок, натомість порадили піти до монастиря Св. Богородиці, де Фросина купила собі могилу у ніші храму. Перед смертю вона причастилася і відійшла у Царство Небесне, а тіло поховали тут руські люди. Як бачимо, особливо наголошується на ролі Матері Божої в житті Фросини, чим підкреслюється її жіноча стать. Завершується життє похвалою Фросини, де згадується місто Солунь у зв'язку зі святим Дмитром, Вишгород – з мучениками Борисом і Глібом, Полоцьк – з преподобною Фросиною. Важливу роль у набутті Фросиною святості мав її прованський досвід.

Загалом увесь земний шлях св. Фросини є своєрідною прощеною. Вона рухається від мирського світу до церковного, в якому головним є служіння Богові. Крім того, досвід Фросини виходить за межі руського церковного простору, адже вона вирушає до сакрального центру християнського світу – Гробу Господнього в Єрусалимі. Вершиною життєвої прощі Фросини стає її поховання у церкві Св. Богородиці у Святій Землі. Наприкінці XII ст. мощі Фросини були перенесені до церкви Благовіщення в Києво-Печерському монастирі.

Висновки

У статті детально розглянуто чотири жіночі образи, що були канонізовані та включені до пантеону святих, – святої княгині Ольги, святої княгині Анни, святої княжни Анни (Янки) Всеволодівни та святої княжни Фросини Полоцької. Ользі та Фросині були присвячені окремі житія. Житіє рівноапостольної княгині Ольги описує шлях до святості, який знайшла заміжня світська жінка, а житіє преподобної Фросини Полоцької – шлях дівочтва у чернецтві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Александров, О. (1999). *Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII ст.* АстроПринт.
- Горський, В. С. (1994). *Святі Київської Русі.* Абрис.
- Завгородній, Ю. (2006). Фросина Полоцька: паломницький досвід святості. У *Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти* (с. 160–175). Видавничий дім "КМ Академія".
- Хрущев, И. П. (1878). *О древнерусских исторических повестях и сказаниях: XI–XII столетия.* Университетские известия.

REFERENCES

- Alexandrov, O. (1999). *Old Kyiv Hagiographic Prose of the 11th – Early 13th Century.* AstroPrint [in Ukrainian].
- Horskyi, V. S. (1994). *The Saints of Kyivan Rus.* Abris [in Ukrainian].
- Khrushchev, I. P. (1878). *On Old Russian Historical Narratives and Tales: 11th–12th Centuries.* University Notices [in Ukrainian].
- Zavgorodniy, Yu. (2006). Euphrosyne of Polotsk: The Pilgrimage Experience of Holiness. In *Old Rus' Philosophy: Texts and Contexts* (p. 160–175). KM Academy Publishing House [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії збірника: 11.05.24

Oksana Slipushko, DSc (Philol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-7401-7492

e-mail: o.slipushko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Olha Shchelkunova, PhD (Philol.), Assist.

ORCID ID: 0000-0002-0030-3592

e-mail: olhashchelkunova@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

HAGIOGRAPHY OF RUS' "HOLY WIVES" IN THE LATE MIDDLE AGES: FEMININE DISCOURSE

The article is dedicated to the investigation of feminine discourse in the literature of the Late Middle Ages. It explores hagiography, which combines elements of classical hagiographic and literary works. Interpretations of female characters are presented as a synthesis of traditional traits inherent in saints and individual characteristics that make these characters unique. It is emphasized that many saints of Kyivan Rus were male, with only four women being canonized – Saint Princess Olha, Saint Princess Anna, Saint Princess Anna (Yanka) Vsevolodovna, and Saint Princess Frosyna of Polotsk. Separate hagiographies were dedicated to two of them – Olha and Frosina. It is argued that the hagiography of Equal-to-the-Apostles Princess Olha describes the path to holiness found by a married secular woman, while the hagiography of Venerable Frosyna of Polotsk depicts the path of virginity in monasticism.

Within the context of Princess Olha' multifaceted biography, several episodes stand out, which are of particular interest to hagiographers and play a significant role in shaping the saint's image. These include her years as a maiden, her revenge for the death of her husband Igor, and her visit to Constantinople and subsequent baptism. The portrayal of Olga's early life in hagiographical texts does not emphasize her birthplace or family background. For hagiographers, this is of little importance, as their focus lies more on proving that their protagonist is a chosen one of God, hence her existence transcends time and space. Hagiographers primarily highlight the didactic character of the saintly deeds, portraying her life as an embodiment of the ideal righteous life.

The life of Saint Frosyna of Polotsk is explored as a representation of female sanctity in medieval Rus. Frosyna's biography contrasts with that of Saint Olga, portraying the ideal of virginity in monasticism. The narrative, likely composed in the late 12th century, illustrates her devout life from her early monastic vows at age twelve to her later spiritual leadership and pilgrimage to Jerusalem. Through detailed accounts of her ascetic practices, founding of monasteries, and miraculous experiences, the text presents Euphrosyne as a revered figure embodying the pinnacle of Christian virtue. The biography reflects a transformation from medieval hagiography to a more comprehensive life story, blending elements of praise,

interpretation, and hagiography. Frosyna's pilgrimage to Jerusalem serves as the culmination of her earthly journey and spiritual fulfillment, symbolizing her transition into eternal life.

Keywords: *Ukrainian literature, Late Middle Ages, feminine discourse, hagiography, Princess Olga, Princess Anna, Princess Anna Vsevolodovna, Princess Frosyna of Polotsk.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.